

В. М. МАТЯХ (Київ)

Проблема державотворення в Україні XVII — XVIII ст. у вітчизняній історичній науці другої половини XIX — початку XX ст.

Не секрет, що традиція державотворення в Україні має глибоке й далекосяжне коріння. "Ідея української держави, — зазначав у буремному 1917 р. відомий політичний діяч, науковець і публіцист Д. Донцов, — не є новою, не є штучно сконструйованою в нові часи для біжучих політичних цілей...". Автор вбачав її початки в часах "світанку європейської історії"². Водночас це надзвичайно складна і багатоаспектна (на сьогодні й дуже актуальна) наукова проблема, яка передбачає зосередження уваги дослідників на таких кардинальних питаннях, як початки української державності; зародження в державотворчому суспільстві державотворчої ідеї; її поступова еволюція та форми реального втілення в історичну практику; визначення репрезентантів цієї ідеї; суспільно-політичний лад та трансформація форм і функцій державної влади; означення державної території; становлення й еволюція державних інституцій; становий склад суспільства та роль класів-станів у державотворчих процесах; юридичне закріплені норми державного права, якими регулюються ці процеси; національна держава і геополітична ситуація в Європі та багатьох інших.

Не менш давньою, ніж сама традиція української державотворчості, є традиція її наукового висвітлення в спеціальній літературі. Як стверджував І. Кривецький, ця традиція "червоною ниткою, більш чи менш міцною, тягнулася через усю стару українську історіографію XII—XVIII вв..."³. Справжній її розвій припадає на другу половину XIX — початок XX ст., коли до вивчення проблеми української державності починають застосовуватися нові методичні та методологічні принципи (зокрема, історико-порівняльний аналіз) наукового дослідження. Проте за відомих умов (вважаємо, зупинятися на них у черговий раз недоцільно, оскільки про це вже неодноразово йшлося в новітніх історичних розвідках) в українській радянській історіографії ця тема досить тривалий час перебувала на правах персони non grata. По суті, в 30-х роках нинішнього століття фактично була перервана започаткована в суспільствознавстві на зламі двох віків практика синтезних підходів до вивчення проблеми українського державотворення, біля витоків якої стояли фахівці трьох самостійних наукових галузей — історичної й юридичної наук, а також політології.

Майже повне припинення (або упереджений підхід із заполітизованих і заідеологізованих концептуальних засад) протягом кількох наступних десятиліть дослідження державотворчої проблематики в Україні призвело до того, що не тільки не створено комплексних праць з проблеми, але й досі не узагальнено наукового доробку істориків минулих поколінь*. Подібне узагальнення не тільки б сприяло більш повному зрозумінню об'єктивних процесів розвитку історичної науки в нашій державі, а й дозволило б своєчасно і глибше подивитися на деякі дискусійні моменти в історії державного будівництва в Україні, що могло б сприяти об'єктивному осмисленню важливих державотворчих процесів сучасності. Пропонована розвідка є спробою певною мірою заповнити існуючу історіографічну лакуну. Мета праці полягає у з'ясуванні ступеня розробки проблеми побудови самостійного державного організму на терені українських земель у другій половині XVII—

XVIII ст. у вітчизняній медієвістиці на важливому й надзвичайно насиченому як з боку постановки нової проблематики, так і запровадження принципово нових концептуальних засад історіографічному відрізку часу, яким був для української історичної науки період з другої половини XIX ст. — до початку 30-х рр. XX ст., та виявленні основного кола проблематики, що перебувала у полі зору науковців.

Спалах інтересу до розробки питань українського державотворення в період переходу від середньовіччя до нового часу, тобто у так звану "козацьку добу" (за тогочасною термінологією)⁴, був далеко не випадковим. За оцінкою науковців, у той час було покладено "край старим формам" у державотворчості українського етносу, "старим соціальним відносинам", тобто відбулося "глибоке національно-соціальне перетворення самих основ української державності"⁵. Саме в XVII ст. у результаті багатовікових визвольних змагань українського народу "на південному сході Європи раптом постала нова державна одиниця"⁶ — Українська незалежна козацька держава. Відповідно для правдивої і всебічної реконструкції державотворчих процесів в Україні, за визначенням В. Новицького, "виучування Козацької держави, її коренів соціальних та політичних, бурхливого її постання, мирного її скорочення та вмирання на Лівобережжі" набувало виключного наукового значення⁷.

В активізації дослідницької роботи українських істориків (а в подальшому й українознавчих наукових центрів) із зазначеної тематики, починаючи із середини XIX ст., вирішальну роль відіграють дві групи чинників — з одного боку, це зміни в суспільно-політичному житті країни (тобто, т. зв. зовнішній фактор), з іншого, — закономірності розвитку на зазначеному етапі української історичної науки (фактор внутрішній).

До першої групи чинників насамперед слід віднести поживавлення громадсько-політичного життя української спільноти; консолідацію української нації, а відповідно — зростання інтересу в певних верствах українського суспільства до свого минулого; політику царського уряду в українському питанні тощо, що в сукупності призвело до посилення в рядах української інтелігенції державотворчих настроїв. Відповідно на кінець XIX ст. це вилилося в появу так званих федералістичних тенденцій у творчості М. Костомарова, І. Франка, державно-правових вчень М. Драгоманова, С. Подолинського, О. Терлецького, а згодом під впливом бурхливих воєнно-революційних потрясінь перших десятиліть XX ст. та постановам (у 1918 р.) Української Народної Республіки й відновленням українського гетьманату на політичній арені України з'являється ряд науковців-політиків (Д. Донцов, М. Грушевський, В. Липинський, С. Дністрянський та ін.), яким наукові екскурси в державне минуле України сприяють в становленні їх політологічних концепцій розбудови самостійної Української держави на новому етапі історії.

З факторів внутрішніх слід назвати утвердження в історіографії у другій половині XIX ст. філософського позитивізму, який домінував у поглядах представників історичної й історико-юридичної шкіл на історичний процес, державу і право⁸; збагачення джерельної бази історичних досліджень; запровадження в наукову практику нових методів наукового пізнання і насамперед укріплення в українській історіографії позицій державницької школи.

До речі, становлення державницького (або державно-юридичного) напрямку в українській історіографії — ще одна нерозкрита сторінка в історії нашої історичної науки. Якщо державна школа в російській історіографії якоюсь мірою все-таки була об'єктом історичного дослідження (втім, і за цієї умови у В. Ілєрицького були наявними всі підстави твердити про недостатню розробку питання)⁹, то про українську державницьку школу сьогодні цього, на жаль, сказати не можна. Не існує

навіть єдиної думки, ким і коли вона була започаткована. Зокрема, Я. Пеленський вважав її засновником В. Лигошського, й відповідно, відносив цю подію на початок ХХ ст.¹⁰ Натомість Л. Винар схиляється до того, що "так звана "державницька школа" в українській історіографії... виросла з історичної школи Грушевського..."¹¹. Однак ще у перших десятиліттях ХХ століття М. Слабченко пов'язував становлення юридичного напрямку в українській історіографії з ім'ям О. Лазаревського¹². Як би то не було, безперечно одне — її поява виявилася значним кроком вперед по виведенню національної історіографії на загальноєвропейський рівень розвитку. І справа не тільки в розширенні проблематики боку історичних досліджень (представниками цієї школи переважно розроблялися питання становлення Української держави та різновиду форм української державності; історії державних інституцій і законодавчо-правового кодексу; проблема розвитку державної влади та станових відносин у суспільстві; взаємовідносин держави і народних мас; державотворча діяльність носіїв державної влади й представників української національної еліти тощо), хоча це також є надзвичайно важливим показником, а насамперед у введенні у методологію якісно нових підходів до оцінки й аналізу історичного процесу. Перш за все це виявилось у розумінні його сутності, тобто, історики-державники рішуче заперечували погляд на історичний процес як певну усталену субстанцію, а розцінювали його як безперервний еволюційний процес згідно з формулою "теза — антитеза — синтез"¹³. У логічній конструкції "держава — народ" безсумнівна перевага надавалася державі, як найбільш удосконаленій формі суспільних відносин¹⁴. Широке застосування у працях істориків-державників конструктивних історико-юридичних та соціологічно-позитивістських підходів (що базувалися на порівняльно-історичному методі)¹⁵ до вирішення багатьох раніше практично недосліджуваних питань історичного минулого українського народу (особливо стосовно ХVІІ—ХVІІІ ст.) стало важливим внеском у науково-методичний арсенал історичної науки (хоча в окремих випадках висновки й узагальнення їх праць не позбавлені певної формалізації)¹⁶.

На сьогодні в українському державознавстві (щоправда, стосовно української діаспори, хоча вважаємо, відносно другої половини ХІХ — початку ХХ ст. мову треба вести про національну українську історичну школу, основи якої були закладені на етнічних українських землях Подніпров'я та Наддніпрянщини, незалежно від того, які зміни в подальшому вносилися історичними реаліями в конкретні долі її представників, а про українську діаспору говорити лише починаючи із середини 30-х рр., коли концептуально розмежовуються шляхи і методи історичного дослідження в радянській українській історичній науці та в українознавчих закордонних центрах) на основі внутрішнього структурного аналізу запропонованих концепцій державотворення в Україні виділено три основні напрями — народницький, консервативний і національно-державницький¹⁷. На наш погляд, вірніше було б вести мову про два основні напрями в українській історіографічній школі другої половини ХІХ — початку ХХ ст. — народницький та державницький і, відповідно, в останньому виділити три означені вище течії.

Народницький напрям, як домінуючий досить тривалий час в історіографії, представлений такими всесвітньовідомими іменами, як М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, О. М. Лазаревський, В. С. Іконников, Д. І. Яворницький, О. Я. Єфименко, М. Ф. Довнар-Запольський та ін., які з позицій народницької концепції підходили й до висвітлення окремих епізодів державного будівництва в Україні, відсуваючи на другий план конструктивний державний елемент на догоду проявам деструктивно-анархічних тенденцій у суспільстві.

Одним з перших у вітчизняній історіографії до вивчення проблем історії й теорії державотворення в Україні звернувся М. І. Костомаров. У своїх працях він обґрунтував органічний зв'язок державності козацької доби з давньоруською державою. Саме в козацький період, на його думку, "найбільш яскраво визначились творчі сили українського народу, тут народ старався втілити в життя ті форми політичного й соціально-економічного ладу, які він уважав за найкращі, за ідеальні"¹⁸. Особливо високо вчений ставив принципи народоправства й федеративності, які в першу чергу і зумовлювали перебіг державотворчого процесу як за часів Київської Русі, так і в період існування самостійної козацької держави Б. Хмельницького¹⁹. Саме М. І. Костомаров, стверджує В. А. Потульницький, "уперше застосував при дослідженні процесів державного життя українського народу наукові методи аналізу та наукові концепції тих шкіл, які вже існували і здобули визнання в європейській науці"²⁰. Однак, за оцінкою Д. Дорошенка, істотним недоліком концепції вченого виступає його твердження про завершення самостійної політичної історії України підписанням Переяславського акту 1654 р.²¹

Досить неадекватне ставлення в українській історіографії склалося до сприйняття процесу державного будівництва в українських землях В. Б. Антоновичем. І сьогодні за вченим тягнеться шлейф провозвісника теорії "бездержавності" української нації, який вбачав у державній організації негативний елемент у житті українського суспільства. Досліднику закидалися звинувачення у відсутності у нього державницької ідеї²², Очевидно, щоб реально оцінити відношення В. Б. Антоновича (як, до речі, й інших представників народницької течії) до державотворчих процесів в українському суспільстві, при історіографічному дослідженні проблеми державотворення необхідно чітко розділяти два поняття: ідея державотворення та державотворення як історична реальність. З точки зору останнього навряд чи можна заперечувати сприйняття В. Б. Антоновичем Української козацької держави XVII–XVIII ст. як реально існуючого факту. В своїх працях "Коротка історія козаччини" (К, 1991), "Про козацькі часи на Україні" (К, 1991), "Содержание актов о козаках на правой стороне Днепра (1679–1716)" (К., 1868) учений обґрунтував погляди на державний лад і внутрішній адміністративний устрій Гетьманщини; розглянув атрибутику та функції гетьманської влади; охарактеризував наслідки діяльності для долі України окремих її носіїв, як-то гетьманів Б. Хмельницького, П. Дорошенка, П. Тетері, І. Мазепи та ін.; дослідив соціальний устрій молоді Української держави. На погляд В. Антоновича, одним з найбільш негативних чинників, що впливали на формування державного ладу козацької республіки, виступав брак відповідної політичної культури серед державотворчих елементів українського суспільства. "У культурній державі, — пояснював свою думку вчений, — закон ясно визначає, до кого належить верховна влада; у козаків не було це обмірковано докладно..."²³. Найвищим мірилом справедливості державного устрою він вважав принцип всеукраїнського демократизму, покладений в основу суспільного устрою Запорозької Січі²⁴. В іншій праці дослідник сформулював свій ідеал держави як інституції, що повинна забезпечувати "і матеріальну безпеку, і благоустрій суспільств, і задовільнення їх найвищих моральних потреб: свободу совісті, можливість розумового розвитку і т. д.", а державна влада в ній виступає гарантом "можливої в даному суспільстві суми справедливості і безпристрасності по відношенню до всіх своїх підданих..."²⁵. Пізніше ці принципи демократизму і народоправства відносно класифікації суспільного устрою Української козацької держави були підтримані і розвинуті в працях М. С. Грушевського, С. П. Шелухіна, Р. М. Лашенка.

Залишаючи осторонь еволюцію поглядів М. С. Грушевського від народництва на позиції державницької школи (пошлемося в цьому питанні на дослідження М. Андрусяка)²⁶, підкреслимо, що вчений дивився на проблему державності як на одну з "керівних ідей" дослідження змісту української історії²⁷. Подібним чином значення правового і державного фактора в творчості українського вченого розцінює й Л. Винар. Зокрема, він вважає "значним упрощенням... пропагування гіпотези, що Грушевський недооцінював ваги провідної верстви і національної держави"²⁸. Відповідно, доводить він, "ідея української державності становить другу головну історіографічну та історіософічну концепцію в творчості історика"²⁹.

Виходячи з принципу окремішності і невід'ємності прав кожного народу на власну історію, М. С. Грушевський підкреслював, що відновлення у другій половині XVII ст. державного життя на етнічних українських землях мало чітке спрямування на західноєвропейські культурні зразки. Водночас учений наголошував на сильному впливі на український етнос традицій східноєвропейського культурного світу. Це взаємопереплетіння західних і східних впливів й становило, на його думку, сутність українського народу і, в свою чергу, обумовило специфіку перебігу державотворчих процесів в Україні XVII–XVIII ст., а саме поступову втрату українською демократичною нацією власної національної еліти як основного носія державної ідеї та, як наслідок цього, виступ на історичну арену селянського демосу³⁰. Традиційною формою української державності другої половини XVII – XVIII ст. М. С. Грушевський вважав український федералізм, який знайшов втілення в державних концепціях Б. Хмельницького, І. Виговського, П. Дорошенка, І. Мазепи та інших гетьманів³¹. Загалом учений високо оцінював роль козацької держави в розбудові суспільно-політичного і культурного життя в Лівобережжі³².

В наукових інтересах іншого учня В. Б. Антоновича, українського історика й юриста Р. М. Лашенка домінує вивчення форм "політико-правного державного будівництва, які створювались українським народом"³³. У своїх працях дослідник доводить, що зміст і характер політичного ладу Української держави зумовлювався аристократичними або демократичними орієнтаціями, які переважали в українському суспільстві на окремих етапах розвитку³⁴. Зокрема, на його погляд, за часів Б. Хмельницького та І. Брюховецького в політичному житті України досить відчутним був вплив саме демократичних тенденцій, у той час, як в епоху мазепинщини відчувається помітний крін у бік аристократизації світогляду нації³⁵. Суттєвою відзнакою наукової творчості Р. Лашенка виступає його ставлення до земельного питання як гаранта існування Української держави³⁶.

Для наукових праць С. П. Шелухіна характерне заперечення можливості існування в Україні державного ладу в формі спадкової монархії. Національною українською формою він вважає народоправство, найяскравіший вияв якого вбачає в "Конституції" П. Орлика, якою декларувалася не тільки виборність гетьмана, а й усього українського уряду³⁷. Найвищими вартісними показниками української державної і політичної історії дослідник вважав правні та моральні засади, що практикувалися в суспільному житті України³⁸.

На республіканських позиціях в оцінці державного устрою України перебував і М. Є. Слабченко. Ставлячи риторичне питання, чи існують юридичні підстави для того, щоб вважати Україну другої половини XVII–XVIII ст. самостійною державою, він, спираючись на формулу професора Бертелемі, згідно з якою "державна є нацією, яку треба розглядати яко політичну асоціацію" групи індивідів, об'єднаних певною територією і владою, доводить державний характер Гетьманщини "з огляду на суму всіх елементів, вимаганих наукою для поняття держави",

а її державний устрій кваліфікує як представницький республіканський з безпосередньо демократичними інституціями³⁹.

Принципово новий етап у дослідженні української державності XVII–XVIII ст. (вже цілковито з позицій державницької школи) започатковується виходом у світ перших праць В. Липинського, якого В. Потульницький вважає засновником консервативної течії в українському державознавстві⁴⁰. Основне, що відрізняє наукову концепцію дослідника від усталених на той час підходів до оцінки Хмельниччини в польській, російській, а також і в українській історіографії, — це ставлення до Визвольної війни середини XVII ст. "як процесу будівництва української державності"⁴¹. Оригінальним є і погляд В. Липинського на гетьманат. Вбачаючи в ньому (як і більшість його попередників) типово український державний інститут, історик у той же час засуджує демократичну традицію його виборності, вважаючи це найбільшою небезпекою для української державності. Єдино можливою для України формою національно-державного ладу, на погляд В. Липинського, є гетьмансько-монархічна. "Гетьманство, — доводить він у своїй праці "Листи до братів-хліборобів", — се трудова національна монархія, се персоніфіковане в особі гетьмана єдиновладство ідеї нації над цілим працюючим трудовим народом і всіма його клясами, а не монархія-єдиновладство одної якоїсь касты..."⁴².

Найбільш систематизовано авторські погляди на українську державність викладені у великій збірці "Z dziejów Ukrainy" (1912), складову частину якої становила його відома студія "Dwie chwile z dziejów rewolucyjnej Ukrainy" ⁴³, а також монографічні розвідки, присвячені державотворчій діяльності соратників великого українського гетьмана М. Кричевського та Ю. Немирича. За оцінкою І. Крип'якевича, названий збірник мав епохальне, переломне значення у справі наукового вивчення процесу державного будівництва в Україні за доби Б. Хмельницького. "Ніякі студії над Хмельниччиною, — зазначав далі відомий історик, — не будуть могли перейти коло неї мовчки, а не один погляд автора мусить прийняти наша історіографія в основу своїх розслідувань"⁴³.

Досліджуючи державу Б. Хмельницького, В. Липинський зосереджує основну увагу на з'ясуванні таких важливих аспектів, як "унезалежнення" новоутвореного державного організму з військового і дипломатичного боку, процес формування й консолідації української нації⁴⁴. Підстави для "будови незалежної від Польщі держави" він вбачає у формуванні і перемозі в Україні "хліборобської, а разом з тим військової, лицарської верстви" як конструктивного державотворчого елементу⁴⁵.

Окрім В. Липинського, консервативна течія в українському державознавстві представлена такими іменами, як О. Андрієвський, В. Заїкін, С. Томашівський, І. Крип'якевич, Д. Дорошенко та ін. Спільним в їх історичних концепціях є визнання провідної ролі держави в суспільно-політичній та економічній сферах, а також пошуки "нових підстав і методів організації суспільних відносин, суспільного господарства, державного ладу..."⁴⁶. Зокрема, С. Томашівський вважав, що політична історія України XVII — XVIII ст. (як і на попередніх етапах) сконцентрована в рамках обумовленого її географічним положенням трикутника "Степ — Польща — Московщина"⁴⁷. Саме цим дослідник пояснював і специфіку українського державотворчого процесу. В тому, що перемога культурно-лісової цивілізації над степовою відбулася лише наприкінці XVIII ст., тобто після втрати власної державної незалежності, вчений вбачав історичну трагедію України-Гетьманщини⁴⁸. В цілому погляди представників консервативної течії на державотворчий процес в Україні другої половини XVII — XVIII ст. знайшли втілення в їх працях "Державно-правне ста-

новище слобідсько-українських полків у XVII — XVIII в." (В. Заїкін), "Короткий курс історії України" та "Нові студії над українською козацькою державою" (Д. Дорошенко), "Історія української держави XVII—XVIII ст. (Зміст лекцій 1921/22)" (І. Крип'якевич) тощо.

Слід зазначити, що праці І. П. Крип'якевича посідають особливе місце серед досліджень з історії української державності за часів Б. Хмельницького. Першість серед них належить його "Студіям над державою Богдана Хмельницького" (Львів, 1925—1931). Відзначаючи нові тенденції в історіографії щодо оцінок Хмельниччини, дослідник зауважував, що в той час, коли "давні історики звертали увагу на руйнуючий бік" народної революції, нова генерація дослідників "не обмежується описуванням розкладу старого ладу, а доповнює картину Хмельниччини дослідом цієї нової державної будови, що виринає з перших хвиль революції"⁴⁹. Сам історик дивився на епоху великого гетьмана як на початковий період організації козацької держави. Але, на відміну від В. Липинського, якого більше цікавив політологічний бік проблеми, І. Крип'якевич основну увагу зосередив на процесах внутрішньої розбудови незалежної соборної України. В своїх "Студіях" історик дає узагальнюючий огляд "державно-організаційної праці українського гетьмана та його співробітників, зупиняється на важливих питаннях формування державних кордонів України, функціонування окремих владних інституцій, створення самостійного українського війська тощо.

Особливу увагу дослідник звернув на зміни в адміністративному устрої України (а саме, військовий поділ території на полки і сотні). "За вихідний пункт при оцінці української держави XVII ст., • - писав він, — треба брати факт, що це козацька держава", створена козацьким станом. Саме в цьому, на думку І. Крип'якевича, криється головна причина як її сили, так і слабості"⁵⁰. Серед інших негативних факторів, що спричинили слабкість молодого державного організму, історик називав обмеженість території, примітивний стан господарства, відсутність сильної державної еліти, наростання соціальних конфліктів тощо. Та, незважаючи на це, Українська держава вже з перших кроків свого самостійного існування перетворилася в один з "першорядних політичних чинників в політиці східної Європи", що в значній мірі обумовлювалося "геніальністю Великого Гетьмана", який тримав, за образним висловом О. Терлецького, "під шахом всіх східноєвропейських політиків"⁵¹.

Характерним для наукової творчості представників національно-державницької течії в українській державницькій школі (О. Шульгін, А. Яковлів, С. Наріжний, С. Дністрянський та ін.) можна вважати примат інтересів держави і нації як найвищих критеріїв історичного розвитку України другої половини XVII—XVIII ст. Головна увага в їх працях зосереджується на правових аспектах державотворення. Зокрема, С. Дністрянський, доводячи зверхність права над політикою зазначає, що політика держави утворюється на підставі правових норм ^{*2}. При цьому він розглядає існуючу державу в якості соціального зв'язку найвищого типу, а Україна XVII—XVIII ст. виступає першою національною державою, що постала в результаті визвольної боротьби українського народу з чужорідним польським державним організмом в умовах економічного тиску з боку останнього. Підкреслюючи військовий характер Української козацької республіки, дослідник при цьому наголошує, що основною її функцією була боротьба із зовнішнім ворогом. Водночас це унеможливлювало її перетворення на справжню монархічну державу. Однак для республіканського державного устрою Гетьманщини було властиве поєднання авторитарних, демократичних та олігархічних елементів ⁵³.

Найбільш синтезною працею з проблеми державного будівництва в Україні другої половини XVII—XVIII ст. до останнього часу зали-

шається монографія О. Терлецького "Історія Української держави" (Львів, 1924), другий том якої цілковито присвячено козацькій добі. На відміну від попередніх досліджень, монографія зовсім позбавлена джерельної бази. Характер її слід кваліфікувати як теоретико-узагальнюючий. Дослідник зупиняється на цілому ряді аспектів державного життя в українських землях, починаючи від заснування Запорозької Січі в кінці 1552 р. і кінчаючи втратою державної незалежності за часів царювання Катерини II. У книзі розглянуто суспільно-політичний лад Української держави; формування державних кордонів; простежено вплив міграційних процесів на зміни в етнічному й чисельному складі населення; проаналізовано зміни в державотворчому процесі під впливом географічного й геополітичного факторів; простежено внутрішню і зовнішню політику українських гетьманів на різних етапах існування Української держави другої половини XVII–XVIII ст. тощо. В цілому для державницької концепції О. Терлецького характерне вивчення державотворчих процесів через генетичний зв'язок між економікою, державою, правом і політикою⁵⁴. Постановля Української держави дослідник розцінював як факт надзвичайної ваги в історії українського народу, а головним чинником цієї події вважав козацтво. Як на головну небезпеку для нормального розвитку новоутвореного державного організму він вказував на "існування степової козаччини в сусідстві хліборобсько-української держави..."⁵⁵. Оцінюючи значення Гадяцького договору для долі української державності, О. Терлецький підкреслював, що на практиці він означав "закинення думки про незалежну українську державу й початок федеративної думки на Україні"⁵⁶. Торкаючись питання внутрішнього устрою Гетьманщини, автор особливу увагу приділив інституту гетьманства, в якому вбачав типовий прояв народного державотворення. Він розглядав його як "суверенну владу в козацько-українській державі"⁵⁷.

Дослідник наголошував, що суспільний лад Української держави встановлювався на кшталт тодішніх європейських зразків. При цьому він підкреслював його поступову еволюцію в бік аристократизації⁵⁸. В той же час учений вважав, що за своїм суспільно-політичним устроєм Гетьманщина на останньому етапі свого існування "стояла... на кінці європейських держав разом з Польщею"⁵⁹. "Зв'язання гетьманської України з Росією, — наголошував він, — віддалило Україну ще більше від Європи. Про економічну самовистарчальність, яка була засадою державної політики в Європі, не могло бути й мови на гетьманській Україні так само, як у Польщі і в Росії"⁶⁰. Причини упадку державної незалежності України О. Терлецький вбачав в її "некорисному географічному положенні щодо тодішніх цивілізаційних осередків, існуванні степу, сусідстві з Ордою, внутрішніх контрастах в зв'язку з існуванням двох негативних типів в українським громадянстві і врешті агресивній політиці Польщі й Москви супроти України..."⁶¹. Безперечно, ряд авторських положень може викликати серйозні зауваження. Зокрема, це стосується віднесення часу існування України як незалежної держави на 1655–1657 рр., оцінки Переяславського договору 1654 р., перебільшення значення географічного фактора в долі української державності XVII–XVIII ст. тощо. Але незаперечною заслугою праці слід вважати спробу автора підбити підсумок здобутку сучасної йому науки в справі дослідження Історії Української держави XVII–XVIII ст., а також намітити відповідні точки, які потребують посиленої уваги спеціалістів.

В доробок вітчизняних істориків слід віднести ряд спеціальних розробок (часто невеликих за розміром), присвячених окремим конкретним питанням державно-політичної історії України другої половини XVII–XVIII ст. Переважна більшість їх припадає на перші десятиліття XX ст.,

тобто, на той період, коли державницька тематика стає однією з повноправних частин української історичної проблематики. В фокусі наукових інтересів постійно перебувала держава Б. Хмельницького. До питань, пов'язаних з її становленням та державно-політичним устроєм, неодноразово звертались у своїх студіях М. Грушевський, М. Кордуба, П. Куліш, Д. Оляничин, С. Рудницький, С. Томашівський, І. Франко, В. Ейнгорн та багато інших дослідників. Зазначимо, що в історіографії склалися досить різноманітні думки "щодо соціального змісту та форми цієї державності, її політико-правового характеру"⁶². В окремих студіях розглянуті питання соціальних і суспільних відносин в Українській державі, які сформувалися в результаті перемоги українського народу в ході Визвольної війни; еволюції державницької ідеї в XVII—XVIII ст. Наголошуючи на значенні державної ідеї в справі розбудови незалежної держави, дослідники підкреслювали, що в ролі її репрезентантів на різних етапах державного життя України виступали представники різних соціальних верств українського суспільства. З'ясовуючи соціальний зміст національної ідеї, М. С. Грушевський, відповідно до своєї державно-правової концепції, розцінював наявність її в суспільстві вирішальним фактором його еволюційного розвитку⁶³.

Характерною для тогочасної української історіографії рисою є спроба персоніфікації процесу державного будівництва в Україні через дослідження державотворчих тенденцій у політичній та господарській діяльності окремих носіїв вищої державної влади в країні та представників елітарних прошарків тогочасного українського суспільства. Логічним результатом визнання факту існування Української козацької держави середини XVII ст. стало звернення уваги на вивчення тих чи інших аспектів державотворчої діяльності її творця — гетьмана Б. Хмельницького. Доречно відзначити, що тут, як і в інших питаннях державотворення в Україні, позиції науковців далеко не уніфіковані. Так, мабуть чи не єдиною спільністю численних наукових розробок, присвячених подіям Визвольної війни середини XVII ст. й особі Б. Хмельницького, є визнання неординарності та непересічності цієї історичної постаті. Однак у працях П. Куліша відкрито звучить негативне ставлення до Хмельницького-гетьмана⁶⁴. Приблизно таку ж точку зору відстоює в своїй праці і П. Буцинський⁶⁵. Представники народницького напрямку, визнаючи Б. Хмельницького в якості володаря України, відсували в той же час на другий план або й зовсім ігнорували його державотворчу діяльність. Зокрема, гетьману відмовлялося в політичній прозорливості, наголошувалося на відсутності у нього (особливо на початковому етапі революції) планів побудови Української держави. Характерно, що цю позицію поділяв (незважаючи на те, що постать гетьман і його епоха були краєугольними в його політичній концепції) і М. С. Грушевський⁶⁶. Він вважав, що державотворчі плани гетьмана "вироблялися" поступово, а "мета була підсунена" перебігом і результатами Визвольної війни.

В цілому, визнаючи державотворчий геній українського гетьмана, його талант адміністратора, політика, воєначальника, вчений у своїх розробках критично підходив до висвітлення його ролі в державному будівництві в Україні. Аналізуючи державну концепцію Б. Хмельницького, в основу якої були покладені принципи федералізму та козацького свободоловства й народоправ'я, дослідник констатував, що у спадщину нащадкам гетьманом був залишений досить складний і недостатньо організований державний механізм⁶⁸. "Хмельницький, — писав він, — при своїх видатних здібностях встигав зглажувати шорохуватість відносин і просував досить успішно цей тяжкий, непригнаний механізм. Це було нелегко, і Хмельницькому зраджували засоби морального впливу, і він звертався тоді до тетору..."⁶⁹.

За спостереженням В. С. Степанкова, перелом у дослідженні державотворчої політики гетьмана розпочався з кінця XIX ст., коли представниками української державницької школи вперше було розкрито "суть національно-визвольних змагань народу, очолюваних Б. Хмельницьким"⁷⁰, виявлено взаємозв'язок і взаємовплив у них соціальних і національно-державницьких тенденцій⁷¹. З принципово нових концептуальних позицій підійшов до оцінки діяльності українського гетьмана по розбудові незалежної Української держави В. Липинський. Зі сторінок його праці "Україна на переломі" Б. Хмельницький постає свідомим творцем нового державного утворення в центрі європейського континенту. Причому дослідник особливо наголошує на наявності державницьких тенденцій у політичних планах гетьмана вже на початковому етапі його політичної діяльності⁷². Принципово новою є й позиція автора щодо спроби Б. Хмельницького певною мірою узурпувати вищу державну владу в козацькій республіці на кшталт спадкової монархії. На думку В. Липинського, це був єдиний можливий крок на шляху забезпечення стабільності і державної незалежності України, обумовлений існуючими на той час історичними реаліями⁷³.

Загалом численний історіографічний матеріал другої половини XIX — початку XX ст. свідчить про те, що тогочасні українські науковці зробили лише перші кроки на шляху дослідження державотворчої політики Б. Хмельницького. Значна частина питань на той час вирішена була лише фрагментарно, або й досі існує лише в постановочному плані. На розглядуваному історіографічному відрізку спроби створити узагальнюючий образ гетьмана-державотворця здійснено не було.

Побіжному огляду ролі українських гетьманів кінця XVII ст. у політичній долі України присвячена невелика замітка в "Календарі Благодійного товариства на 1919 р." (К., 1919). У ряді студій та окремих монографічних працях охарактеризовано основні наслідки для державної цілісності України періоду гетьманування Ю. Хмельницького та І. Виговського. Зокрема, розглядаючи причини трагічного кінця І. Виговського як політика і правителя України, В. Герасимчук підкреслював, що одночасно з цим відбулося й падіння "доведеного на короткий час до факту українського князівства". Історик наголошував на тому, що в подальшому вже не існувало реальних умов для його реалізації, "хоч були проби повернути його назад, хоч би в останній формі"⁷⁴. Серед головних причин такого становища дослідник називав насамперед соціальний фактор, а також особисті якості гетьмана, якими було викликане протистояння його особі в різних прошарках українського суспільства⁷⁵ та навіть звинувачення на його адресу в науковій літературі в "зрадливості його супроти самої козацької держави" (втім, на погляд С. Наріжного, належним чином не підтверджені)⁷⁶.

Характеризуючи в іншій розвідці становище України на початку 60-х рр. XVII ст., а саме в момент обрання на гетьманство П. Тетері, В. Герасимчук підкреслював, що тоді "годі було думати про розв'язання важних державних проблем, до яких належало зміцнення ослабленої війнами та поділом на дві частини України"⁷⁷. Певна увага була звернута на вивчення життя й діяльності палкого прихильника державної незалежності України П. Дорошенка. В. Пархоменко вказав на певну викривленість в українській історіографії державотворчої діяльності І. Самойловича і наголосив на необхідності докорінного переосмислення місця гетьмана в історії українського державотворення⁷⁸.

Осібну сторінку у справі побудови Української держави (за його наслідками для долі останньої) становить гетьманування І. Мазепи. Це питання має значну (у кількісному відношенні) літературу, в якій висловлено досить суперечливі погляди на постать українського гетьма-

на та результати його діяльності Ґрунтовний аналіз цих праць міститься в історіографічному дослідженні Д. Кравцова⁷⁹. Щоб не повторюватися, зазначимо лише, що українські історики другої половини ХІХ ст. переважно негативно оцінювали більшість політичних вчинків І. Мазепи. Зокрема, О. М. Лазаревський у ґрунтовній рецензії на книгу Ф. Уманця "Гетьман Мазепа" зазначав, що автор явно перебільшував патріотичний бік переходу українського гетьмана в табір шведського короля Карла ХІІ, мотивуючи цей його крок інтересами боротьби за незалежну Україну. Історик схильний вбачати мотиви політичних дій І. Мазепи насамперед у таких рисах його характеру, як самолюбство, амбіціозність, запобігання перед польським аристократизмом та відсутність симпатій до українського народу⁸⁰.

Інша тенденція, а саме, змалювання І. Мазепи борцем за державну незалежність України, затверджується в історіографії у 1917–1919 рр. Так, характеризуючи значення для долі української державності українсько-шведського договору 1710 р., Д. Донцов наголошував на тому, що це був переломний, переможний крок на шляху закріплення суверенітету Гетьманщини. "З цього часу, — зазначав він, — в основу української конституції мав бути покладений парламентарний принцип"⁸¹. Договір, таким чином, набував в очах ученого статусу своєрідного проекту державного ладу Української республіки.

Досить рельєфно із сторінок історичних праць вимальовується зовнішньополітичний аспект існування Української держави, простежуються основні напрями та мотиви діяльності українських гетьманів, спрямовані на забезпечення міжнародного авторитету України й захисту її державності від чужородних впливів і прямих агресій.

У полі зору дослідників постійно перебували питання, пов'язані з наслідками для державної долі України важливого в її політичному й економічному житті періоду, який постав після смерті Б. Хмельницького. Незважаючи на протиріччя думок і позицій відносно окремих проявів "Руїни" в українських землях, науковці в цілому сходилися на тому, що в той час починається процес поступового занепаду державної самостійності України, намагалися з'ясувати його причини. В той же час простежувалися нові форми державницьких змагань в українському суспільстві, поява яких обумовлювалася новими історичними реаліями. Важливо відзначити, що, змалюючи заходи російського уряду, спрямовані на заміну самобутніх державних структур Гетьманщини загальноімперськими адміністративно-правовими інституціями та повне скасування української державності, українські історики водночас звернули увагу і на інший бік проблеми, а саме участь української суспільної верхівки у справі знищення власної державності⁸². Зазначимо, що в історіографії другої половини ХІХ — початку ХХ ст. не існує усталеної думки щодо початку широкого наступу царизму на автономні права України. Так, Д. Міллер вважав початком корінного повороту в "об'єднаний" політиці російського уряду 80-ті роки ХVІІІ ст.⁸³ Проте ряд дослідників схильний датувати початок цього процесу майже двома десятиліттями раніше, а саме ліквідацією гетьманства у 1764 р.⁸⁴ В. Павелко відносить широкий наступ російського самодержавства на українську автономію навіть до 1733 р., тобто, до першої ліквідації гетьманства при цариці Анні Іоанівні⁸⁵.

Основними віхами на шляху інкорпорації Гетьманщини до складу Росії історики називають ліквідацію козацького управління, полкового устрою та гетьманату, заснування першої і другої Малоросійських колегій, введення на території України губернського територіального поділу, поширення на українських землях діяльності адміністративно-правових загальноімперських установ і кріпосного права, реорганізацію виборного

православного духовенства в урядових чиновників, падіння культурного й освітнього рівня тощо.

Що стосується внутрішньої організації Гетьманщини, то, як зауважував свого часу один з найвідоміших дослідників української державності Л. Окиншевич, література, присвячена цьому питанню, в кількісному відношенні порівняно небагата⁸⁷. В наукових працях, присвячених цьому аспекту, зроблено спробу проаналізувати форми державного управління на українських землях у XVII–XVIII ст.; з'ясувати сутність і функції такого своєрідного державного інституту як український гетьманат. Неодноразово увага дослідників зверталася на вивчення становлення й функціонування органів центрального управління Гетьманщини. Найбільш комплексно до розкриття цього питання підійшов М. Слабченко⁸⁸. Дослідник намагався з'ясувати коло питань, пов'язаних з розвитком і компетенцією таких державних інститутів, як генеральна і старшинська ради, гетьманат, генеральні уряди, генеральна канцелярія тощо; розглянув внутрішню структуру цих установ. Провідною його ідеєю стала теза про втілення в результаті революції 1648 р. у місцеве та центральне адміністративне управління Гетьманщини принципу народоправства як типової риси українського народного світогляду.

До історії Генеральної військової канцелярії звернувся у своїх розвідках І. Джиджора⁸⁹. В ґрунтовній праці Л. Окиншевича розглянуто компетентність генеральної старшини, яку автор розцінює як дорадчу колегію при гетьмані. Дослідник розглядає її участь у вирішенні законодавчих, дипломатичних, військових та господарсько-фінансових справ, вивчає компетенцію окремих генеральних урядів, намагається зробити порівняльний аналіз їх з аналогічними інституціями інших країн⁹⁰.

Особливою популярністю у дослідників користувався інститут рад у Гетьманщині. В історіографії другої половини ХІХ — початку ХХ ст. превалював погляд на раду як козацьку інституцію, яка ототожнювалася з давньоруським вічем. Принципово іншу точку зору висловив у своїх студіях Л. Окиншевич, який доводив одмінний характер цих державних інституцій, зумовлений належністю їх до різних епох і різних соціальних типів⁹¹. Учений вважав, що ознак державного організму генеральна рада набуває з 1648 р., тобто, з часу, коли Україна стає незалежною державою. До цього ж інституцію слід розцінювати як "орган певної військової одиниці й військової групи польської держави..."⁹². Розглядаючи раду "як певний правний інститут з державними функціями" в еволюції його розвитку, Л. Окиншевич за головну причину його виродження вважав "економічний занепад рядового козацтва й вільного поспільства..."⁹³.

Певна увага була приділена і органам адміністративного управління Гетьманщини. Багато матеріалів для вивчення цього питання містять студії С. Альбовського, В. Модзалевського, М. Максимовича, М. Василенка, О. Лазаревського. Синтезними підходами до розгляду проблеми відзначається монографія М. Є. Слабченка⁹⁴, в якій розглянуто полковий поділ і полковий устрій Гетьманщини; визначено функції інституту полковників та полкової старшини. Автор зупинився на розгляді сотенного й місцевого самоуправління, діяльності полкової канцелярії. Друга частина праці присвячена з'ясуванню "воєнно-адміністративного укладу малоросійського полку". Характерною рисою монографії є спроба показати інституції місцевого управління Гетьманщини через реальні умови їх історичного існування.

На жаль, поза увагою дослідників практично залишилися питання формування державної території України після смерті Б. Хмельницького (певною мірою їх торкається в своїй розвідці лише М. П. Василенко)⁹⁵. Натомість варто відзначити ряд праць, автори яких намагалися прослідкувати економічне становище Української держави, а також зовнішньоторговельні зв'язки та внутрішньогосподарську діяль-

ність у уряду⁹⁶. З нового ракурсу поглянув на ці питання І. Джиджора. Він проаналізував причини досить бурхливого розвитку торгівлі України в кінці XVII — першій третині XVIII ст., особливо закордонної, детально зупинився на заходах російського уряду (починаючи від Петра І) щодо економічної блокади козацької держави з метою підризу її господарської системи. Прикметно, що дослідник дивився на Гетьманщину як на "зовсім окремий політичний терен, торговельно не залежний від Московщини", що була на той час значно слабше промислово розвинутою. Водночас він наголошував на тісному взаємозв'язку політичної автономії України та її економічного розвитку⁹⁷.

Певна увага зверталася на політику Української держави в соціальній сфері. Серед спеціальних праць з цього питання насамперед слід назвати монографію В. А. М'якотіла, розвідки С. М. Іваницького-Василенка, Д. П. Міллера, О. М. Лазаревського, О. Я. Єфименко та ряд інших⁹⁸. В епіцентр дослідження соціальних відносин у XVII—XVIII ст. було поставлене питання землеволодіння в Гетьманщині.

Важливе місце в державознавчій проблематиці посідають питання державного права. Як зазначав свого часу В. Новицький, "стару українську державність в її розвитку можна досліджувати або через устанавлення та узагальнення фактів, що стосуються до неї — це є завдання історії (фактичної), або через правниче зведення (юридичне сформулювання) тих же фактів — це є завдання історії права". "Тому-то, — продовжував він, — визначення послідовних змін державності та громадських підвалин її являють собою загальні збудівельні (конструктивні) основи обох історичних галузей" ⁹⁹.

Зважаючи на те, що за своїм значенням і наявною кількістю серйозних наукових досліджень історія українського права цілком заслуговує на самостійне історіографічне вивчення, обмежимося лише кількома загальними зауваженнями. Серйозне наукове дослідження проблеми розпочинається у вітчизняній історіографії в другій половині XIX ст. представниками народницького напрямку. Загальне визнання здобули студії з історії українського законодавства в Гетьманщині О. М. Лазаревського, Д. П. Міллера, О. Я. Єфименко. В 60—70-х рр. працями М. Ф. Владимирського-Буданова започатковується історична школа права в Україні, представники якої збагатили методичку соціологічних та історико-порівняльних методів, зверненням уваги на процеси генези правних норм і звичаїв, на правосвідомість різних верств українського суспільства, на ставлення і функціонування правних інституцій, на зв'язок історії держави і права тощо. Як твердить О. Ф. Скакун, у другій половині XIX ст. в українському правознавстві утворюється своєрідний історико-соціологічний напрям, на протигагу усталеній формально-догматичній юриспруденції¹⁰⁰. Поділяючи погляд М. Ф. Владимирського-Буданова на право як сукупність норм, що регулюють державні і приватні відносини, українські дослідники в періодизації історії українського державного права виділяли п'ять періодів, серед них окремо гетьманський. Важливі правознавчі сюжети цього періоду були розглянуті в працях Д. Баталія, В. Барвінського, М. Василенка, С. Дністрянського, О. Кістяківського, Р. Лашенка, Н. Мірзи-Авак'янца, М. Слабченка, І. Черкаського та інших науковців. Одночасно українськими правознавцями розроблялися і важливі теоретичні питання державного права в Україні, зокрема, його зв'язку із соціальними й політичними структурами Української держави, правосвідомості як елементу духовної культури української нації тощо.

В цілому, характеризуючи здобуток вітчизняної історичної науки в галузі вивчення державної історії Гетьманщини та її державно-правних інститутів, Л. Окиншевич наголошував на тому, що "різко виявлені

одміни в державнім устрої" Лівобережної України XVII—XVIII ст. обумовили вивіреність наукових підходів і оцінок у працях, присвячених вивченню державотворчого процесу цієї доби¹⁰².

Слід відзначити, що аналіз доробку вітчизняних істориків у справі дослідження української державності, створеної в результаті переможного поступу Визвольної війни середини XVII ст., дозволяє не тільки заперечити необгрунтоване, як на наш погляд, твердження І. Кревецького про фактичну втрату в другій половині XIX — на початку XX ст. історичною наукою державницьких традицій у дослідженні історичного минулого України¹⁰³, а, навпаки, говорити про виведення на цьому етапі українського державознавства на справжню наукову основу, забезпечену достатньою методологічною та джерельною базою. Більше того, всупереч офіційно визнаній пріоритетності у вивченні державницької проблематики за закордонними українознавчими центрами початку XX ст., маємо підстави стверджувати: наукові підходи до розробки історії державотворення в Україні другої половини XVII—XVIII ст. започатковуються на терені Лівобережжя і західноукраїнських земель у 60—70-х рр. XIX ст. представниками народницької історіографічної школи, які зробили певний внесок у забезпечення фактологічного боку проблеми. Але на цьому етапі питання державності розглядалися лише в контексті розв'язання інших проблем історичного минулого українського народу. Із становленням історико-юридичної школи розпочинається вивчення ступеня закріпленості державотворчого процесу в тогочасних нормах українського законодавства. Одночасно відбувається поступовий процес перетворення історії державного права в самостійну наукову галузь. Розквіт дослідження державотворчої проблематики припадає на перші десятиліття XX ст., коли ініціативу повністю перебирають на себе представники державницького напрямку. В той час проблема української державності, перетворившись на самостійний предмет дослідження, набуває рівнозначної чинності в ряду іншої історичної проблематики. Прикметно, що вона розробляється (починаючи з 1917 р.) практично за одною методою української медієвістичної школи як в системі Всеукраїнської Академії наук, так і в Українському соціологічному інституті у Відні, Українському вільному університеті і господарській академії в Чехословаччині, берлінському Українському науковому інституті.

За специфікою перебігу процесу державного будівництва в Україні у другій половині XVII—XVIII ст. у національній історіографії виділяються два етапи. По-перше, це держава Б. Хмельницького як самостійна незалежна одиниця і, по-друге, державотворчий процес в Україні, починаючи від смерті великого гетьмана до кінця XVIII ст. Такий хронологічний поділ пояснюється насамперед тим величезним значенням, яке відіграла епоха Хмельницького як в історичній долі українського народу загалом, так і, зокрема, в справі становлення незалежної Української держави. Саме з цих причин тема Хмельниччини постійно перебувала в центрі наукових інтересів істориків, юристів, соціологів, політологів, економістів другої половини XIX — початку XX ст. Через її призму, власне, сприймалася вся державна історія XVII—XVIII ст. На думку спеціалістів, перебіг державотворчого процесу за наступників Б. Хмельницького не був рівномірним. Однак окремі сплески державотворчої активності не змінювали в цілому його затухаючого характеру. Причини цього, за оцінкою науковців, обумовлювалися комплексом об'єктивних і суб'єктивних чинників як внутрішнього, так і зовнішнього характеру, не останню роль серед яких відігравала поступова втрата козацькою верствою своїх репрезентативних державницьких функцій у результаті її внутрішньої диференціації. Козацька старшина в боротьбі за рівняння в правах з російським дворянством у більшості своїй поступово-

во позбувається автономістичних настроїв, так і не виробивши із себе національної державотворчої еліти.

В цілому вся тематика проблеми української державності XVII—XVIII ст. сфокусована в двох площинах. По-перше, це політико-адміністративний устрій Української держави та становлення і розвиток її державно-правових інститутів. Центральним при цьому виступає питання про правові підвалини існування в українських землях самостійного державного організму. Іншим важливим аспектом, який постійно перебував у центрі дослідницьких інтересів, починаючи з кінця 50-х рр. XIX ст., є дослідження проявів державного будівництва в Україні-Гетьманщині в ракурсі її тогочасної політичної історії.

Що слід розуміти під терміном "держава"? Як протікав процес еволюції державної ідеї в українських землях? Якими були соціальний зміст і форми її практичного втілення? Які верстви українського суспільства репрезентували цю ідею? Взагалі якими показниками слід характеризувати власну національну державну одиницю? До розв'язання цих та інших питань протягом кількох десятиліть зверталися науковці як у загальних працях з історії України-Гетьманщини, так і в спеціальних, досить численних розвідках з конкретної проблематики історії державного будівництва в XVII—XVIII ст. Однак має рацію й О. Терлецький, коли зазначає, що "історія української держави козацької доби дуже мало досліджена, особливо устрій цієї держави"¹⁰⁴. Зокрема, що тезу доводить дискусійність державознавчої проблематики. Багато важливих питань набували дискусійного характеру вже в момент своєї постановки (республіканська та монархічна концепція державного устрою України-Гетьманщини; наявність державотворчих планів у гетьмана Б. Хмельницького; хронологічні межі визнання Української держави як повноправного суб'єкта міжнародного права; місце і сутність українсько-московського договору 1654 р. у державотворчому процесі; ряд питань адміністративно-територіального устрою; наявність власної української монети за часів Б. Хмельницького і П. Дорошенка тощо).

Зазначимо, що в історіографії другої половини XIX — початку XX ст. спостерігається досить нерівномірне територіальне охоплення державотворчого процесу в українських землях. У науковій літературі мова переважно йде про Лівобережну Україну другої половини XVII—XVIII ст. і майже відсутні згадки й аналогі з його перебігом на Правобережжі. На сьогодні не існує (незважаючи на значний доробок у галузі державознавства істориків другої половини XIX — перших десятиліть XX ст. та інтенсивну розробку державотворчої проблематики новітньою генерацією дослідників) не тільки комплексного дослідження з історії українського державотворення, але і потребують спеціальних монографічних розробок такі питання, як політико-суспільний устрій Української держави в його генезі; еволюція української державної ідеї та її роль і місце в ментальності українського середньовічного суспільства; взаємозв'язок державного ладу та соціальної й економічної політики уряду; державна політика в галузі культурного будівництва; з'ясування політичної структури українського суспільства; погляд на українську державність через призму геополітичних інтересів країн Центральної і Східної Європи, Польщі, Росії й Оттоманської імперії тощо. Варто також з'ясувати роль людського фактора в державотворчому процесі; прослідкувати, наскільки чіткими були державотворчі концепції українських гетьманів як носіїв найвищої влади в країні; дослідити державно-територіальний устрій України-Гетьманщини та її народонаселення. Визріла необхідність синтезного вивчення українських державних інституцій в їх самотності, еволюції та взаємовпливах, а також виявлення їх тотожності чи відмінності з державними установами інших країн; розглянути фактори, що сприяли інтенсивності державного бу-

дівництва в середині XVII ст, і призвели до його повного затухання лише протягом кількох наступних десятиліть.

Щоб забезпечити історіографічний зріз дослідженості проблеми державотворення в Україні, необхідно також застосувати синтезні підходи до створення узагальнюючої історіографічної праці з українського державознавства. Адже обмежений обсяг даної статті дозволяє лише контурно визначити вузлові аспекти проблеми, кожен з яких, у свою чергу, потребує поглибленого аналітичного вивчення.

²Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. — К., 1991 — С 7–8. Там же.

³Кревецький І. Українська історіографія на переломі // Записки Наукового товариства ім Т. Шевченка (далі — ЗНТШ). — Т 134–135. — 1924. — С. 161–184.

* Зауважимо, що подібної праці не існує не тільки у вітчизняній, а й у зарубіжній українській історіографії, незважаючи на те, що традиція дослідження державотворчих

процесів в Україні в наукових центрах української діаспори практично не припинялася (Див.: Потульницький В. А. Історія української політології. — К., 1992. — С. 4)

⁴Див.: Грушевський М. С. Иллюстрированная история Украины. — СПб., 1912. — С. V–VII; Новицький В. Державне минуле України як предмет науки // Україна. — 1929. — №. — С. 3–17; та ін.

⁵Новицький В. Назв, праця. — С. 17.

⁶Донцов Д. Назв, праця. — С. 10.

⁷Новицький В. Назв, праця. — С. 17

* Скакун О. Ф. Политическая и правовая мысль на Украине (1861–1917). — Харьков, 1987. — С. 98–99

⁹Иллерицкий В. Е. О государственной школе в русской историографии // Вопросы истории — 1959. — №. — С. 141.

¹⁰Див.: Пеленський Я. Вячеслав Липинський — засновник державницької школи в українській історіографії // Укр. іст. журн. — 1992. — №.

¹¹Винар Л. Значення Михайла Грушевського в українській і світовій історіографії // Український історик. — Т. 28–29 — 1991–1992. — С. 30

¹²Ще до історії устрою Гетьманщини XVII–XVIII ст. // ЗНТШ — Т CXVI — 1913 — С. 79.

¹³Див.: Пичета В. И. Введение в историографию (Источники и историография) — М — Петр., 1923 — С. 120

¹⁴Див.: Чичерин В. Н. Очерки по истории русского права. — М., 1856. — С. 369; Чичерин В. Н. О народном представительстве. — М., 1866. — С. 389.

¹⁵Скакун О. Ф. Указ соч — С. 142.

¹⁶Див.: Иллерицкий В. Е. Указ. соч. — С. 158–159; Пичета В. И. Указ соч. — С. 129–130; та ін.

¹⁷Див.: Потульницький В. А. Історія української політології. — К., 1992. — С. 5; Заїкин А. і В. Историко-юридична наука української еміграції та головні ідеологічні напрями в ній. З приводу характеристики у статті Л. Оюшшевича "Національ-демократична концепція історії права України в працях акад М. Грушевського" (Україна, Київ, 1932. — Ч. 1–2). — Львів, 1937. — 19 с.

¹⁸Цит. за: Дорошенко Д. Микола Іванович Костомаров — Берлін; Львів; Вінніпег (б.р.). — С. 85

¹⁹Див.: Грушевський М. Українська історіографія і М. Костомаров // Літературно-науковий вісник. — 1910. — Т. V. — С. 220.

²⁰Потульницький

²¹Потульницький В. А. Назв, праця. — С. 9.

²²Дорошенко Д. Назв, праця. — С. 86

²³Див.: Грушевський М. Володимир Антонович: основні ідеї його творчості й діяльності. — К., 1909. — С. 10, 11.

²⁴Антонович В. Коротка історія козаччини. — К., 1991. — С. 117

²⁵Там же. — С. 95.

²⁶Антонович В. Б. Польско-русские соотношения XVII в. в современной польской призме // Киевская старина. — 1885. — №. — С. 48–49.

²⁷Андрусяк М. Михайло Грушевський як історик, народник і державник // ЗНТШ. — Т. 191. — 1976. — С. 7–20.

²⁸Копиленко О. Л. Українська ідея М. Грушевського: історія і сучасність. — К., 1991. — С. 95.

²⁹Винар Л. Назв, праця — С. 27.

³⁰Там же. — С. 29.

³¹Див.: Грушевський М. На порозі нової України — К., 1918. — С. 15; Грушевський М. Історія України-Руси. — Т. 9. — Ч. П. — К., 1931. — С. 1507; Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос. — СПб., 1907. — С. 142–150.

³²Див.: Винар Л. Назв, праця. — С. 29.

³³Там же. — С. 30.

³⁴Потульницький В. А. Назв, праця. — С. 63.

³⁵Лашенко Р. Лекції по історії українського права. — Прага, 1923. — Ч. 1. — С. 15.

- ³⁵ Там же.
- ³⁶ Лашенко р. Ідея права власності на землю на Україні // Збірник Вільного українського університету, присвячений Маса рикові — Прага, 1925
- ³⁷ Подається за: Потульницький В. А. Назв праця — С 74—75.
- ³⁸ Див.: Шелухін С. Історично-правні підстави української державности. — Вінніпег, 1929.
- "Ще до історії устрою Гетьманщини XVII—XVIII ст. — С. 71; Слабченко М. Малороссийский полк в административном отношении. — Одесса, 1909.
- ³⁹ Потульницький НА. Назв, праця. — С. 115.
- ⁴⁰ Там же
- ⁴¹ Цит. за: Заборовський М. Вячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу. — Відень, 1925. — С. 29.
- "В значно переробленому і розширеному вигляді ця праця вийшла окремим виданням у Відні в 1920 р. під назвою "Україна на переломі (1657—1659). Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-м столітті" в перекладі на українську мову
- ⁴² Заборовський М. Назв, праця. — С. 10.
- ⁴³ Кривецький І. Назв, праця. — С. 176.
- ⁴⁴ Лівійський В. Україна на переломі (1657—1659). Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-м столітті. — Відень, 1920
- ⁴⁵ Заїкіни А. і В. Назв праця. — С. 9
- ⁴⁶ Томапівський С. Українська історія. Нарис І. Старинні і середні віки. — Львів, 1919 — С 11—12.
- ⁴⁷ Див.: Кривецький І. Назв, праця. — С. 165.
- ⁴⁸ Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького // ЗНТШ — Т. 151. — Львів, 1931. — С. 135.
- ⁴⁹ Там же. — С. 148
- ⁵⁰ Терлецький О. Історія Української держави. — Т. Н. Козацька доба. — Львів, 1924. — С. 112.
- ⁵¹ Див.: Потульницький В. А. Назв, праця. — С. 171.
- ⁵² Дністрянський С. Загальна наука права і політики. — Прага, 1928. — С. 179—181.
- ⁵³ Див.: Сокурєнко В. Г. Демократические учения о государстве и праве на Украине во второй половине XIX века. — Львов, 1966 — С. 229.
- ⁵⁴ Там же. — С. 130
- ⁵⁵ Там же. — С. 154.
- ⁵⁶ Там же. — С. 251—252.
- ⁵⁷ Там же. — С. 260.
- ⁵⁸ Там же — С. 275.
- ⁵⁹ Там же. — С. 277.
- ⁶⁰ Там же. — С. 288.
- ⁶¹ Бойко І. Д. Питання про державність українського народу в період феодалізму // Укр. іст. журн. — 1968 — №. — С. 32.
- ⁶² Див.: Скакун О. Ф. Указ. соч. — С. 97.
- ⁶³ Кулиш П. А. Хмельниччина // Основа. — 1861. — №
- Кулиш П. А. Мальована Гайдамаччина // Правда. — 1868; Кулиш П. А. История воссоединения Руси. — Т. 1—2. — СПб., 1874; Кулиш П. А. Отпадение Малороссии от Польши (1340—1654) // Чтения ИОДР. — 1888—1890.
- ⁶⁴ Буцнський П. О Богдане Хмельницком. — Харьков, 1882. ⁶⁵
- ⁶⁶ Див.: Копиленко О. Л. Назв, праця. — С. 96—97.
- ⁶⁷ Грушевський М. З політичного життя старої України. — К., 1918 — С. 51.
- ⁶⁸ Грушевський М. Очерк истории украинского народа. — К., 1991 — С. 193
- ⁶⁹ Там же. — С. 201.
- ⁷⁰ Степанков В. С. Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648—1657 роки): Автореф. дис. ... докт. іст. наук. — К., 1993. — С. 7.
- ⁷¹ Див.: Потульницький В. А. Назв, праця. — С. 1.
- ⁷² Липинський В. Україна на переломі. — С. 18—26.
- ⁷³ Там же. — С. 45.
- ⁷⁴ Герасимчук В. Виговський і Юрій Хмельницький // ЗНТШ. — Т. 59 — Львів, 1904. — С. 17.
- ⁷⁵ Там же. — С. 16, 17, 20.
- ⁷⁶ Наріжний С. Московська служба Івана Виговського // ЗНТШ. — Львів, 1928. — С. 117.
- "Герасимчук В. Смерть Івана Виговського // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. — К., 1928. — Т. 1. — С. 205—216.
- ⁷⁷ Пархоменко В. До питання про політику гетьмана Самойловича // Там же. — С. 225, 226.
- ⁷⁸ Кравцов Д. Гетьман Мазепа в українській історіографії XIX в. // Записки історично-філологічного відділу УАН. — Кн. VI. — К., 1925. — С. 234—246
- ⁷⁹ Лазаревський А. Заметки о Мазепе (по поводу книги Ф. Уманца "Гетман Мазепа") // Киевская старина. — 1898. — №. — С. 457—485; №. — С. 131—167; №. — С. 395—411.
- "Донцов Д. Назв, праця. — С. 17.

- ⁸² Крнп'якевич І. Почини української дипломати (До історії української держави) // Діло. — 1918. — №3, Коренспь Д. До історії українсько-шведських угод // Український голос. — Перемишль, 1919. — №5—16; Коренспь Д. Зносини гетьмана Івана Виговського з Польщею в р. 1657 і 8 // ЗНТШ. — Т. 30—32. — 1899; Т. 38. — 1890; Целевич О. До зносин Петра Дорошенка з Польщею в 1670—2 р. // ЗНТШ. — Т. 25. — 1898; Яковлів А. Московські проекти договорних пунктів з гетьманом ів Витовським // ЗНТШ. — Т. 152. — 1933; Яковлів А. Українсько-московські договори в ХУІ—ХVІІІ вв. — Варшава, 1934; та ін.
- ⁸³ Кушнір В. 150 літ від скасування Гетьманщини. Знищення останньої державної самостійності України // Діло. — 1914. — №81; Лепкий Б. Кінець української волі // Пам'яткова книжка Союзу визволення України. — Відень, 1917; Різниченко Б. Як була знищена автономія України? (Б.м.), 1917; Різниченко Б. Скасування гетьманства на Україні і останній гетьман Кирило Розумовський. З нагоди 150-х роковин (1764—1914). — К., 1916; та ш.
- ⁸⁴ Мжлєр Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии // Киевская старина. — 1897. — №2. — С. 188
- ⁸⁵ Див.: Багалей Д. Генеральная опись Малороссии // Киевская старина. — 1883. — №10. — С. 402; Стороженко Н. В. Реформы в Малороссии при гр Румянцеве // Киевская старина. — 1891. — №3. — С. 478.
- ⁸⁶ П-ко В. Конец Старой Малороссии (1733—1786 годы в истории Левобережной Украины) // Киевская старина. — 1905. — № 11—12. — С. 343—349.
- ⁸⁷ Окиншевич Л. Наука історії українського права. Право державне // Україна. — 1927. — Кн. 1—2 — С. 126.
- ⁸⁸ Слабченко М. Е. Центральные учреждения Украины ХУІ—ХVІІІ ст. — Одесса 1918.
- ⁸⁹ Джиджора І. До історії Генеральної Військової канцелярії // ЗНТШ. — Т. 107. — С. 39—51; Джиджора І. До історії генеральної військової канцелярії // Україна в першій половині ХVІІІ віку: Розвідки і замітки. — К., 1930.
- ⁹⁰ Окшншевжч Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні ХVІІ—ХУІІІ вв. // Праці комісії для виучування історії західноруського і українського права — Вил. П. — 1926. — С. 84—175
- ⁹¹ Окшншевжч Л. Генеральна рада на Гетьманщині ХVІІ—ХVІІІ ст — К., 1929. — С. 399.
- ⁹² Там же. — С. 1
- ⁹³ Там же. — С. 150.
- ⁹⁴ Слабченко М. Е. Малороссийский полк в административном отношении (Историко-юридический очерк). — Одесса, 1909. — 436 с.
- ⁹⁵ Див.: Територія України ХVІІ віку (Розвідка з історії права) // Ювілейний збірник на пошану акад Д. І Баталія. — К., 1927.
- ⁹⁶ Див.: Слабченко М. Е. Хозяйство Гетманщины в ХVІІ—ХVІІІ столетиях. — Харьков, 1925. — Т. 4. — Состав и управление государственным хозяйством Гетманщины ХVІІ—ХVІІІ вв.; Терещенко М. Нариси історії торгівлі України з Кримом у ХУІІІ ст. // Историко-географічний збірник ВУАН. — 1928. — Т. II. — С. 87—133; та ш.
- ⁹⁷ Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710—1730 рр. // ЗНТШ. — Т. 98. — 1910. — С. 55—74; Т. 101 — 1911. — С. 63—100; Т. 103. — 1911. — С. 54—97; Т. 105 — 1911. — С. 50—91.
- ⁹⁸ Іваницький - Василенко С. М. Державницьке землеволодіння давньої польської шляхти на Гетьманщині // Праці комісії для виучування західноукраїнського та українського права. — Вил. I. — К., 1925; Ефменко А. Малороссийское дворянство и его судьба // Вестник Европы. — 1891. — Кн. VIII; Мнлєр Д. Превращение козацкой старшины в дворянство. — К., 1897; Мякотин В. А. Очерки социальной истории Малороссии // Русское богатство. — 1912—1916; та ін.
- ⁹⁹ Новницький В. Назв, праця. — С. 3.
- ¹⁰⁰ Скакун О. Ф. Указ. соч. — С. 142.
- ¹⁰¹ Окиншевич Л. Наука історії українського права. — С. 106.
- ¹⁰² Там же. — С. 127.
- ¹⁰³ Кривецький І. Українська історіографія на переломі. — С. 162—164.
- ¹⁰⁴ Терлецький О. Історія української держави. — С. 289.